

תכלת

יהדות של השראה

הרב ד"ר עידו פכטר

מנהיג אשמה ומנהיג אחריות

כשאנו מדברים על יריבות בין אחים במשפחת יעקב, האינטואיציה ישר זורקת אותנו אל יוסף לעומת אחיו, בן רחל לעומת בני לאה. ואכן, זהו העימות הגלוי לכל אורך סיפור יוסף ואחיו. הוא החל בחלומותיו של יוסף ובמכירתו למצרים בפרשת 'וישב', המשיך בתרגיל שעשה יוסף לאחיו בירידתם למצרים בפרשת 'מקץ', והוא מסתיים בפרשת 'ויגש', עת יהודה ניגש לעימות אמיץ עם יוסף וגורם לו להודות בזהותו.

ואולם, לאורך פרשותינו מצוי עימות נוסף, דרמטי לא פחות, הניצב ברקע העימות בין יוסף לאחיו. המדובר בעימות בקרב בני לאה, בין שני אחים הטוענים למלכות – ראובן לעומת יהודה. ראובן, כיאה לבכור, מבקש להוביל ולקחת יוזמה, אך שוב ושוב נכשל. מי שמצליח לתפוס לבסוף את שרביט המנהיגות הוא יהודה, אשר מצליח להשפיע על סביבתו ולעצב את העלילה במקומו.

בדברינו הבאים נבקש להתחקות אחר ניסיונות המנהיגות של שני האחים וננסה לברר – מדוע הצליח יהודה במקום שבו כשל ראובן? ניתוח ניסיונותיהם להשפיע על משפחתם יגלה בפנינו שני סוגים של מנהיגות – מנהיגות של אשמה לעומת מנהיגות של אחריות. לשני סוגי מנהיגות אלה השלכה גדולה על האופן שבו אנו מבקשים לעצב את החברה שתוכה אנו חיים היום.

*

שורשי העימות בין ראובן ליהודה מצויים בפרשת 'וישב', כאשר האחים הרועים

בדותן מבקשים להרוג את יוסף שבא לבקרים: "ועתה לכו ונהרגוהו ונשלכוהו באחד הבורות ואמרנו חיה רעה אכלתהו ונראה מה יהיו חלומותיו". הראשון שמתעורר להציל את יוסף הוא ראובן:

"וישמע ראובן ויצילהו מידם ויאמר לא נכנו נפש. ויאמר אלהם ראובן אל תשפכו דם השליכו אתו אל הבור הזה אשר במדבר ויד אל תשלחו בו למען הציל אתו מידם להשיבו אל אביו."

הפסוקים אינם מוסרים לנו את תגובת האחים, אך מן ההמשך ניכר שהם קיבלו את דברי ראובן לא להרוג את יוסף בידיים אלא להשליך אותו לבור, כנראה מתוך מחשבה ששם ימות מעצמו. כוונתו של ראובן היתה לשוב אל הבור לאחר מכן ולחלץ אותו משם. אך תכניתו נכשלה. ראובן מתנתק מן האחים שיושבים לאכול לחם, ומתרחק מן המקום. בינתיים, יהודה יוזם תכנית משלו:

"ויאמר יהודה אל אחיו מה בצע כי נהרג את אחינו וכיסינו את דמו. לכו ונמכרנו לישמעאלים וידנו אל תהי בו כי אחינו בשרנו הוא וישמעו אחיו."

במקום להתבוסס למוות בבור, יהודה מצליח לשכנע את אחיו למכור את יוסף לישמעאלים, שיורידו אותו למצרים. כאן, בשונה מראובן, הפסוקים מדגישים שאחיו שמעו לדבריו. ואמנם, לאחר זמן חוזר ראובן אל הבור ומגלה להפתעתו שיוסף איננו. הוא שב אל אחיו ואומר "הילד איננו ואני אנה אני בא". שוב, תשובת האחים לא נשמעת.

מדוע הצליח יהודה להוציא את יוסף מן הבור ולא ראובן? מדוע האחים שומעים אל יהודה ולא אל ראובן?

שימו לב לטרמינולוגיה השונה של ראובן ויהודה. ראובן מציב עצמו מעל האחים. הוא מטיח בהם "אל תשפכו דם... ויד אל תשלחו בו", ומורה להם "השליכו אותו אל הבור". וכאשר הוא מגלה שהתכנית שרקם נכשלה הוא מקונן על עצמו בלבד, "ואני אנה אני בא". אני ולא הם.

בהמשך, כאשר יעמדו האחים לפני יוסף במצרים ויאמרו שהצרה באה להם בעקבות כך שלא שמעו לתחנוני יוסף בזריקתו לבור, יאמר להם ראובן: "הלוא אמרתי אליכם לאמר אל תחטאו בילד ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש". 'אמרתי לכם' זו אימרה

שבאה מפי מנהיגות של אשמה. מנהיגות של אשמה היא מנהיגות לעומתית, המחפשת אשמים מחוצה לה כדי לנקות את עצמה. לנוכח דיבורים אלה, אין פלא שהאחים לא שומעים לראובן. גם אם הם לבסוף מצייתים לו הם לא מקשיבים לו. ראובן איננו איתם ועל כן הם לא באמת איתו.

יהודה, לעומת זאת, מדבר בשפה אחרת. בדבריו על יוסף הוא מדבר בגוף ראשון רבים. הוא מתחבט יחד איתם "מה בצע כי נהרוג את אחינו וכסינו את דמו", מעלה הצעה משותפת "לכו ונמכרנו לישמעאלים", ומעורר רגשות משותפים "כי אחינו בשרנו הוא". לשון זו מבטאת מנהיגות שאותה אנו מכנים היום "מנהיגות משותפת" (collaborative leadership). במנהיגות שכזו לא מטילים אשמה על אחרים אלא לוקחים אחריות באופן משותף. זאת מתוך הבנה שכולם שותפים יחד לנעשה. דרך זו של יהודה תתבטא גם בהמשך. בסוף פרשת 'מקץ' ייתפסו האחים כשגביע יוסף בשקיהם. בדבריו לפני יוסף יהודה לא יחפש אשמים אלא יישא עם אחיו באחריות: "מה נאמר לאדני מה נדבר ומה נצטדק האלוהים מצא את עוון עבדיך". הניגוד לדרכו של ראובן בולט. יהודה מציג מנהיגות של אחריות משותפת. אחריות, בניגוד לאשמה, לא מטילים אלא נוטלים. וכך יהודה נוהג. הוא לא מחפש את האשמים מלבדו אלא נושא יחד עם אחיו באחריות. אל מנהיגות שכזו קל יותר להיענות. לכן האחים שומעים דווקא אליו.

*

פער זה שבין מנהיגות ראובן למנהיגותו של יהודה בולט עוד יותר במוקד השני בו מנהיגותם באה לידי עימות. לאחר שהאחים חוזרים לארץ כנען הם מספרים ליעקב אביהם על דרישתו של יוסף להביא אליו את בנימין. הראשון שמתעורר לשכנע את יעקב לשלח את בנימין הוא ראובן:

"ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני תמית אם לא אביאנו אליך
תנה אתו על ידי ואני אשיבנו אליך."

דבריו של ראובן אינם עושים רושם, ויעקב מסרב להצעתו. הוא חושש שלאחר שאיבד את יוסף הוא יאבד כעת גם את בנימין "והורדתם את שיבתי ביגון שאולה". הזמן חולף והרעב כבד, ושוב מתעורר הצורך לרדת מצרימה. עתה יהודה הוא זה

שקם לשכנע את יעקב לשלוח איתם את בנימין:

"ויאמר יהודה אל ישראל אביו שלחה הנער אתי ונקומה ונלכה ונחיה ולא נמות... אנכי אערכנו מידי תבקשנו אם לא הביאותיו אליך והצגתיו לפניך וחטאתי לך כל הימים."

כעת יעקב מסכים. למרות חששו לגורל בנימין, הוא מורה לאחים לקחת את בנימין איתם ולביא ליוסף מזמרת הארץ כמנחה.

מדוע הקשיב יעקב ליהודה ולא לראובן? מה גרם לו לסמוך עליו במקום על האח הבכור?

הטרמינולוגיה בה משתמשים שני האחים שוב מעניקה לנו את התשובה. בעוד ראובן משתמש בלשון של אשמה יהודה משתמש בלשון של אחריות. ראובן אומר ליעקב שהוא יהרוג את שני בניו אם הוא לא ישיב את בנימין אליו. מה שראובן מציע זהו עונש שיוטל עליו אם לא יעמוד בהתחייבותו. על עונש אנו מדברים כאשר אנו מחפשים אשמים. אנו מטילים סנקציות על אנשים שפשעו ועשו עוול, בידיעה שאם אנו היינו שם זה לא היה קורה. אבל האם אמנם ראובן יהיה אשם בכל מה שיקרה לבנימין? האם בנימין לא יכול למות מתלאות הדרך או ממעשי המצרים? ובכלל, כמה תועיל הריגת שני בניו של ראובן אם בנימין ימות? כיצד מוות אחד יכול לפצות על מוות אחר? אין פלא אפוא שלמרות חריפות התחייבותו, יעקב לא משתכנע מדברי ראובן. הטלת אשמה איננה מנהיגות משכנעת.

יהודה, לעומת זאת, מדבר בשפה אחרת. הוא לא מציע עונש ולא תולה אשמה אלא מציע אחריות: "אנכי אערכנו מידי תבקשנו". אני אחראי, אומר יהודה. אני ערב לכך שבנימין ישוב בשלום. ואם הדבר לא יקרה, "וחטאתי לך כל הימים".

הנה לפנינו הבדל נוסף בין אחריות לאשמה. אשמה מופנית אל העבר. לאחר שקרה אסון אנו מחפשים את האשמים בו, את אלה שבגללם הוא קרה, ודורשים להעניש אותם. זו היתה כאמור הצעתו של ראובן. אך יהודה מדבר על אחריות. אחריות פונה אל העתיד. גם כאשר אנו מחפשים את האחראים למחדל שקרה, אנו למעשה מחפשים את אלה שהיו צריכים לדאוג לכך שמחדל שכזה לא יקרה. לכן במנהיגות של אחריות איננו מדברים על עונש אלא על לקחים או מסקנות לעתיד. וזה בדיוק

מה שאומר יהודה ליעקב: אם בנימין לא יחזור, "וחטאתי לך כל הימים". יהודה אומר ליעקב שהוא לא יוכל לסמוך עליו יותר בעתיד. אין זה עונש אלא לקח. דבריו של יהודה בהרבה פחות חריפים משל ראובן, ועם זאת דווקא הם מצליחים לשכנע את יעקב. הדבר מלמדנו על כוחה של אחריות. מנהיגות של אשמה היא בוטה וחריפה אך לא סוחפת ולא מעוררת השראה. לכן היא פחות משכנעת. רק מי שמדבר בלשון של אחריות, שרואה עצמו שותף-גורל לנעשה, מצליח לשכנע.

*

האחריות של יהודה מגיעה לשיאה בנאומו המרגש בפרשת 'ויגש'. נאום ארוך הוא נושא בפני יוסף, בו הוא מתאר השתלשלות העניינים ומספר על אביו. אך מה ששובר את יוסף הם המלים הבאות:

"כי עבדך ערב את הנער מעם אבי לאמר אם לא אביאנו אליך וחטאתי לאבי כל הימים. ועתה ישב נא עבדך תחת הנער עבד לאדני והנער יעל עם אחיו. כי איך אעלה אל אבי והנער איננו אתי פן אראה ברע אשר ימצא את אבי."

מנהיג אשמה לא היה נושא דברים כאלה. אם בנימין גנב את הגביע דינו להיאסר. הוא האשם היחיד. אך יהודה מפגין כאן מנהיגות אחרת, מנהיגות של אחריות. התחייבותו ליעקב הפכה אותו לאחראי לנעשה גם אם אין הוא אשם בו. על כן הוא מציע עצמו כעבד במקום בנימין. וכאשר יוסף רואה זאת הוא לא יכול להתאפק. כפי שדבריו של יהודה שכנעו את יעקב ואת האחים לאורך כל הדרך, כך דבריו כאן שוברים את יוסף. האחריות שמפגין יהודה שובה את לב יוסף, שנשבר ומתגלה לאחיו.

*

ברקע הדרמה שבין יוסף לאחיו גילינו שמתחוללת דרמה אחרת, בין יהודה לראובן. למרות שראובן הוא הבכור, דווקא יהודה נבחר למלכות. וכעת מובן מדוע. המלכות איננה ניתנת למנהיגי האשמה אלא למנהיגי האחריות. מנהיג לא נבחר כדי לתלות אשמה באחרים אלא כדי ליטול את האחריות על כתפיו. הוא לא נבחר כדי לומר 'אמרתי לכם' אלא כדי לבחון כיצד הוא מפיק לקחים שימנעו אסונות בעתיד.

וכצלם המנהיגות כך צלם החברה. חברה של אשמה היא חברה לעומתית. היא חברה בה אנשים מחפשים להאשים אחרים ולקונן על שאירע. אך תורת ישראל קוראת לנו לנהוג אחרת. לא לקונן על העבר אלא לכוון חברה אחרת ממנה, חברה של אחריות. בחברה שכזו כולנו יחד אמורים לחוש אחריות משותפת לנעשה בעולמנו. עלינו פחות להתעסק במציאת אשמים ויותר לחשוב מה ביכולתנו לעשות מכאן ולהבא כדי להפוך את העולם למקום טוב יותר.

אם ישנן תאונות דרכים, אם פשיעה משתוללת ברחובות הערים, אם השיח הציבורי אלים ופוגעני, עלינו לחוש כולם אחראים לכך, הגם שאיננו האשמים. בתי המשפט יעסקו בענישה, ואילו אנו כחברה נחשוב על לקחים וצעדים כדי שהמצב ישתנה מכאן ולהבא. זוהי חברה שבה כל אדם רואה עצמו כמנהיג אחראי. ואחריות, בניגוד לאשמה, אין מי שיטיל עלינו. אם לא ניקח את האחריות בעצמנו אף אחד לא יעניק לנו אותה. עתידנו תלוי בתחושת האחריות שלנו. והאחריות שלנו תלויה רק בנו.